

կար այն տեղը, ուր Ս. Առաքեալները լուսացին Ս. Տիրամայրը իր մահէն վերջ: Միենոյն դրան աջ կողմը կը գտնուէր բոցաւորեալ գեհնէին շնչահանը (soudpirail), որուն մօտ կար այն քարը որուն վրայ ձառնեցին մեր Տէրը: Սրբավայրին գուռներուն վրայ կային Քրիստոսի հետեւորուն նշանները, եւր ռաքի վրայ կը կենար Պիղատոսէն դատուած ժամանակ: Դասին աջ կողմը կար այն բարձր սրահը ուր Քրիստոս իր աշակերտներուն հետ կատարեց վերջին ընթրիքը: Նոյն տեղը նկար մը կը ներկայացնէ հպարտ փարիսեյին եւ խառնարկ մաքսաւորը: Ս. Սիոնի, այսինքն Պիղատոսի հեղեղեցիին կողակին մէջ կը գտնուէր փոքր տեղ մը ուր կար ակտիթ որուն մօտ Պետրոս կարգաւորեցաւ ազախիէն եւ ուրացաւ Քրիստոսը երրորդ հարցումին. այն ատեն անմիջապէս հաւը խօսեցաւ: Նոյն տեղն է Պիղատոսի, Աննայի, Կայիափայի եւ Կայսեր տունը:

Ուրեմն կ'հզրակացնենք թէ ականատես հայ ուխտաւորին կապալաթայի ուխտազնացութեան թուականին հաւանաբար արդէն է. դարու կիսուն կապալաթան, իւր յիշատակը Պիղատոսի եկեղեցիին կամ Ս. Սովիայի, փոխադրուած է Սիոնի եկեղեցին, եւ յիտոյ այլուր, ինչպէս ցոյց կուտայ Ս. Տեղեաց պատմութիւնը: Արդ այս բացատրութիւնները՝ կը կարծիմ թէ բաւական են ըսելու թէ մեր մատենագրութեան մէջ մէկ անգամ ըլլալով կապալաթան տեղին է յիշատակուած կաղանկատուացիին պատմութեան մէջ, ու ականատես հայ ուխտաւորն ալ հաւանաբար է. կամ Ը. դարուն շատ ճշգործն նկարագրած է զայն Ս. Տեղեաց իր Տեղագրութեան մէջ:

Այս յօդուածին խմբագրութեան առաջին մասամբ օգտուած ենք P. P. V. A. ի «Jérusalem Nouvelle» գրքին Բ. հատորէն:

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱՒԵՈՒՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ-ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՄԵՏԱՂԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆԸ

Տարուէ տարի կ'աւելնան Եւրոպական ամենագլխի հնագիտական թանգարաններու գանձերը, եւ պեղումներու հետեւանքով դէպի Արեւմուտք խուժող նորագլուխ ուսարկաներու հոսանքը ստացած է մի այնպիսի յորդացում, որ վերջերս Եւրոպական երկու թանգարաններու վարչութիւններ, գանձաւորեան որ այլեւ տեղ չունին ցուցադրելու հնագիտական թանկարժէք յիշատակարաններ: Տակաւ կապմաներպետը Արեւելեան ազգեր, ինչպէս Իրաք, Եգիպտոս եւայլն, այլեւ չեն թոյլատրեր իրենց հողին տակէն դուրս բերուած առարկաներու արտահանումը: Այսուամենայնիւ հնագոյն արուեստի զուգահեռներով լի լիցուն էն Արեւմտեան Եւրոպայի թանգարանները, ներկայ գրութեամբ մի քանի խօսք պէտք է ըսել միայն հին արուեստի այդ գանձերու բաղդատական ուսումնասիրութեան մասին: Արեւմուտքի գիտականներ կը կատարեն գերագոյն ճիգ դասաւորելու եւ պատմական շրջաններու վերածելու հընադիտական այդ ճոխ գանձերը: Միենոյն տեղէն ու աւերակներէն դուրս բերուած

առարկաներ գրեթէ միշտ գրուած են գանձան երկրներու թանգարանները, Շիքակոյէն մինչեւ Մոսկուա եւ Պօլիս, եւ վերջերս ալ մինչեւ Թիֆլիս եւ Բաղատատ: Գաղապարթական որոշ շրջանի պատկանող մնացորդներու այս տարողունքը կը պատճառէ մեծ զժուարթութիւններ հետախուզող գիտնականներուն, որոնք չունենալով հընարաւորութիւն ստուգելու առարկաներու գիտաւարյն ու պատմական շրջանը, յաճախ կը գրեն գիտական անհիմնութիւններ ի փնա նուազ ծանօթ ազգերու պատմական անցեալին: Շատ քիչերն են որ հիմանց կ'ուսումնասիրեն խնդիրները թէ հընադիտութեան եւ թէ հետագայ պատմական զարգացման տեսակէտներէ: Այսպիսի մի փորձ վերջերս կատարեց Աւստրիացի երիտասարդ գիտնական Դր. Մրանց Հանչար (*), որու ուսումնասիրութիւնը շատ չահեկան է հայ ուսանողներու համար:

(*) Dr. Franz Hanéar, Kaukasus-Luristan. Züge kultureller Verwandtschaft des Prähistorischen Kaukasusgebiets mit dem Alten Orient. էջը 47-112. տպագր. ի Eurasia Septentrionalis Antiqua, Ճարգերք IX. (1934), Helsinki, Finland. Հատորը ծանուած է Անգլ. գիտնական prof. Ellis H. Minns-ի:

Դր. Հանչար փորձած է ընդգծել կուլտուրական ազգացեղութեան Անդրկովկասեան պատմական շրջաններու և հին Եղամի միջև (այժմ Լուրիստան, Պարսկաստանի հարաւ-արեւմտեան մարզը, Անիկա անձամբ քննած է Լոնտոնի, Բրիւքսելի, Մայնցի, Գեռլոնի, Պարիսի և այլն թանգարաններու մետաղային առարկաներ, գիրքերէ և թղթագրութիւններէ հաւաքած է նոյն նիւթերի վերաբերեալ առատ նիւթ և այժմ հրապարակ եկած է ապացոյցանելու փաստերով որ երկրորդ հազարամեակին Ք. Ա. (2000-1000 Ք. Ա.) Սինեաց աշխարհի, Գանձակի և Անդրկովկասեան այլ մարզերու մէջ մետաղագործութիւնն ու արուեստները հասած էին եղակաւ կառարելութեան, և թէ հողի տակէն դուրս բերուած այդ առարկաները՝ յացուցով, կիրառուածքի եւ թէքնիքի տեսակէտերէ, ի յայտ կը բերեն կուլտուրական սերտ յարաբերութիւններ Արեւեկեան Անդրկովկասի եւ Լուրիստանի միջև, Հատորը զարգարուած է բաղմաթիւ լուսանկարներով որոնք յատուկ կերպով կը լուսարանեն հնապիտական առարկաներու ձեւը, շինուածքն եւ գեղարուեստական զարդանկարներն ու զծագրութիւնները:

Ինանձա-Գարաբաղի կոչուող վերնագրին տակ, Դր. Հանչար կ'ամփոփէ այն գիւտերը որոնք կառարուած են Նինէնգորքի, Բայանի, Պոնտիքի, Գալաքիդի (հին հայկ. Կաղանկատուք), Գետաքիկի, Շուշիի, Գաւաշուի-Արջամորի, Ախմախի, Դամգէջուի, Վանքի և Գարաբուզի շրջանների մէջ: Այս գիւտավայրերը կը բաժանէ երկու զլիւսուոր մասերի, որոնց կեդրոնները կը գտնուին Գեանլայի (Գոնձակ) և Շուշուայ (Սինիք) մէջ, Գոտուած առարկաներն են քրօնգիւյս սրբեր, դաշոյններ, նետածայրեր, կացիներ, զնգասեղներ, սքանչելիօրէն նկարուած մէջքի մետաղեայ դրահներ, որոնք կը կրին նրբօրէն գործուած թուղանների և գազանների պատկերներ, ձիու սանձեր, երկաւորի և զանազան երկարութեամբ բրօնզեայ պատառաքողներ, աքածաններ, նրբօրէն լաշուած մետաղեայ մակոններ: Կաղանկատուքի մէջ գտնուած բաւարազլուխ և կարճ մի մական ի յայտ կը բերէ մեր եպիսկոպոսաֆան մականի անվրէպ նախատիպը: Դաշոյններ, սանձներ, և այլն կը ներկայացնեն ձևի և

տիպի մի ճոխ զանազանութիւն, Լեյվար-կոչուող հաւաքական վերնագրին տակ Դր. Հանչար կ'ամփոփէ Լուրի-Բամակի զաւառները հին քաղաքակրթութիւնը, Արագածէն հիւսիսը, Գիւտավայրերն են Ախթալա, Մուսի երբ, Ալազէրտի Սագախլո, Իւլ-Գիլսա, Շէլթան-Դաղ և այլն, ինչպէս նաեւ Վրաստանի Սամբարօ եւ Սեմօ-Աւալալո շրջաններու կուլտուրական առարկաները: Լուրի հնագոյն բրօնզեայ զանազաններ, մանրեքերն ու ապարանջաններն, բացի զէնքերէն և տնային առարկաներէն, կը ներկայացնեն զարդանկարչութեան եւ գիծերու ճոխ զանազանութիւն: Ախթալայի, Մուսի երբ, Սագախլոյի և Իւլ-Գիլսայի գերեզմաններէն դուրս բերուած բրօնզեայ գօտիները կը ներկայացնեն մի հրաշալի գեղարուեստական ճոխութիւն: Գօտիին ձախ կողմը կիտուած է բուռի դէմքով մի մարդ ձեռքին բռնած աղեղը, որուն զուգահեռական կը կանգնին մի կապարճ՝ երեք սրածայր և նուրբ նետերով, իսկ ձախ կողմը ներկայացուած է մի բըրօնզիայ սահնակ, որու երկու կողքերուն զետեղուած են գեղեցիկներու կլոր անիւներ: Սանակը կը քաշեն երկու երկաթեղան ձիւր, օժտուած սուր աչքերով և խրխկաւ ցող մի դիրքի մէջ, Ձիւրու կռնակը փակուած է զլիւն մինչև աքին հասնող խառտարդտ մի վերարկուով, կարծես արուեստազէտը փափաքած է ձիւրուն տուլ վագրի մօրթը: Գօտիի երկու հորերն ի յայտ կը բերեն համազար և կէտկիտաւոր դրասանգներ, առարկային տալով եզակտնօրէն ներգաշնակ մի ամբողջութիւն:

Մուսի երբ գերեզմաններէն պեղուած խեցեղէն ամաններ ցոյց կուտան այնչափ այլազանութիւն և քանդակներու պէտպիսութիւն որչափ մետաղեայ զէնքերն ու պարգիւրը: Դր. Հանչար գետնուած է երեք խեցեղէն ամաններու լուսանկարներ որպէս նմոյշներ (էջ 75): Անոնցմէ առաջինը կը ներկայացնէ գեղեցիկօրէն կերտուած մի կեռայ, որ գլուխը դուրս ցցած պատահանէն յարձակողական մի դիրքով, կը թուի աճապարել զէպի մի նպատակ: Կրօնայի ֆիզիքական կազմութեան մանրաւ մասնութիւնները վերարտադրուած են գիտական եզակի ճշգրտութեամբ: Անտանի պոչին մօտ կայ կլոր կօթը կամ բռնատեւ

զին, և անոր անմիջապես յարակից ցա-
քանային մի բացուածք, որմէ ջուր կամ
գինի կը լեցնէին կրիայի (ամանի) մէջ,
կրիայի ցցած երկարավիզ գլուխն ալ ունի
ցաքանաձև մի բացուածք, որմէ հաւա-
նաբար կը խմէին գինի կամ ջուր՝ եղէգ-
եայ մի խողովակի միջոցաւ: Կրիայի կըր-
նակը (պատեանը) ծածկուած է նորբ եր-
կրաչափական գծագրութիւններով, որոնք
հնարաւոր կը դարձնեն ստուգելու այդ խե-
ցեղէններու շինութեան թուականը:

Համաձայն հնագիտութեան ներկայ
տեսութեան այսպէս կոչուած երկրաչա-
փական մօրիւնի խեցեղէն ամաններու
վրայ կը պատկանին Նոր-Քարային դարու
(4000—1700 Ք. Ա.) ամենակատարեալ շըր-
ջանին: Այդ տեսակ խեցեղէններու լաւա-
գոյն նմոշները երևան եկած են Սուսայի
(Նդամ) մէջ, գոնէ մինչև ցարդ, որովհե-
տեա Սուսայի զանազան ստորաբաժանները խու-
զարկուած և պղողւած են յամառ յարա-
տեութեամբ և զանազան գիւղական ար-
շաւախմարտու կողմէ: Մինչդեռ Սիւնեաց
աշխարհի, Լճուռ կամ Վրաստանի մէջ
գիւտերը կատարուած են աւելի պատա-
հակաօրէն, քան թէ իբրև հետեանք գի-
տական խուզարկութեան:

Իր ուսումնասիրութեան մնացեալ մա-
սը Դր. Հանչար նուիրած է Թալիշի (Կաս-
պից-Մովին արևմուտքը) Քուպանի և Լու-
րիստանի թանկագին առարկաներու քնն-
նութեան: Անկասկած Աւստրիացի գիտ-
նականը իրաւունք ունի ենթադրելու որ
Հանտրի, ար. Մօրկանի, իշխանուհի Ու-
վարովայի, Վրախովի եայլն գիւտեր Ան-
գրկովկասի և հիւսիս. Կովկասի զանազան
կեդրոններու մէջ, քերած են այդ ճօխ գտն-
ածը մակերեսը միայն: Նոյնափ ափերէ
է. որ Նոր-Քարային շրջանի վերջին կէսին
Լուրիստանի — Կասպից Մօրու, Հայաս-
տանի եւ հիւսիս. Կովկասի միջև գոյու-
թիւն ունէին ոչ միայն կուլտուրական ազ-
գակցութիւն և առետրական սերտ յարա-
բերութիւններ, այլ և գոնէ առաջին երե-
քի միջև ցեղախոսական տիպի զգալի նը-
մանութիւններ, որոնք մասին խօսքն ան-
գամ չընեն Հանչար:

Իբրև թուական վերեւ նկարագրուած
Գեռնա-Գարաբաղ քաղաքակրթութեան
Հանչար յառաջ կը բերէ Ռուս գիտնական

Յարմուկովսկիի և Ա. Ս. Չախարովի կար-
ծիքը, այսինքն ԺԵ-ԺԴ. դարեր Ք. Ա.:
Մտնել այդ ժամանակագրական մանրա-
մասնութիւններու մէջ շատ հետաւոր պիտի
տանէր ինծի, քանզի Յարմուկովսկի գտած
լինելով որոշ նմանութիւններ Սիւնեաց Աշ-
խարհի և հելլենական զարդկէններու մի-
ջև, հակամէտ է անոր յիտնադոյն թուա-
կանը գիտեղի 1000—700 Ք. Ա.: Կը թուի
որ Ռուս գիտնականներն անգամ չեն կա-
րող մի անգամ ընդ միշտ թօթափել Եւ-
րոպայի հմայքը և իրերը տեսնել տառնց
նախապաշարութիւնը: Յարմուկովսկի կը
թուի ազդուած լինիլ պրօֆ. Լէյնաու-Հա-
ուպտի այս աշխարհիկ ենթադրութեանն՝
որով նա անպատճառ կ'օգէ բնզնմարիւ
մի կապակցութիւն Ռադեան և Նախ-Աթե-
նական արուեստի միջև: Միակ դրական
ապացոյցը որ ունի գիտական արժէք որո-
շելու Սիւնեաց աշխարհի այդ հին կուլ-
տուրան, սրբազան մի մարդարիտ է՝ գլու-
նուած Ռոճալի գերեզմաններէն մէկուն
մէջ: Մարգարիտը իր վրայ կը կրէ Ասո-
րեստանեան մի բնեռագրութիւն հետեւեալ
իմաստով: Ալշխարհի քաղաւոր Աշայ Նիրա-
րիի պաշտքաւ: Սո անկասկած Ասորեստանի
թագաւոր Ադադ Նիրարի Ա.նէն, որ տիրեց
1310—1281 Ք. Ա.: Ռուսմն առնուազն ԺԴ.
դարուն Ք. Ա. Շուշույ, Գոշթոնի և Կա-
զանկատուքի մէջ կը չինէին վերագրեալ
զէնքերն, զարդերն ու ամանները: Կան
պատմական ապացոյցներ որ Կուրի օփերէն
մինչև Եփրատն ու Տիգրիս անդորր ու խա-
ղաղ կ'ապրէին մեր նախաբնիկները՝ հա-
րուստ հօտերով, երկրագործութեամբ և
արուեստներով: Այդպիսի ծագեալ մի վի-
ճակ կ'ենթադրէ դարերու նախապատրաս-
տութիւնն ու աստիճանական վերելքը: Նո-
րագիւտ սեպագիր արձանագրութիւններէն
այժմ մինք գիտենք նաև որ 15 դար Ք. Ա.
մեր բնավայրը կը կրէր Ալզի-Պայասա,
Ռուրիներու երկրի, և գէպի հարաւ՝ Մի-
տաննի անուններ, ճիշդ ինչպէս պատմա-
կան ժամանակներու մէջ միևնոյն մարզեր
կը կրէին Նրիգա, Հայաստան եւայլն անուն-
ները: Այս և նմանօրինակ տասնեակներով
անվիճելի ապացոյցներ ի յայտ կը բերեն
նոր լոյսեր, որոնք կը միտին պայթեցնելու
հելլեն. քաղաքակրթութեան առաջնութեան
պղպղակը:

ԱՐՇԱԿ ՍԱՖՐԱՍԵԱՆ